

УДК 94:159.9:316.485.26:316.77:37(477)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-1-7>

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ,
orcid.org/0000-0002-0950-5182
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) tamarahalytska22@gmail.com

ДІТИ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ТА ПРОГРАМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПІСЛЯ ВІЙНИ В УКРАЇНІ (ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА 2014 Р. – ДОТЕПЕР)

У дослідженні проаналізовано поняття «дитини», «психологічний стан дитини» та права, якими вона наділена на законодавчому рівні України. Встановлено, що чинні закони затверджують загальні права дітей – життя, медичні та громадянські права і, зокрема, спеціальні права такі як складні життєві обставини, позбавлення батьківського піклування, постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів. Від початку ведення воєнних дій на території України 2014 року, а також повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, діти зазнають щоразу більшого психологічного та юридичного тиску. Під час війни діти потрапляють у стресові ситуації. Основні порушення щодо дітей у період війни – це обмеження у комфортних умовах життя, отриманні необхідних речей, незаконному утриманні дітей, прямому тиску на дітей, здійсненні вбивств, звалтуванні, нападах, перешкодженні розвитку, недотриманні правил евакуації дітей з зони бойових дій, порушення прав дітей щодо фізичного та психічного відновлення на законодавчому рівні. У дослідженні описано основні ознаки проявів психологічних наслідків у дітей через вплив війни. Зокрема, охарактеризовано такі важливі поняття, як «психологічна безпека», «емоційна стабільність», «реабілітація». Наразі питання захищеності дітей є першочерговим для держави, оскільки діти як майбутні громадяни є уразливою категорією населення. Автором висвітлено важливі аспекти сучасних психологічних ризиків для дітей у воєнний час та майбутні перспективи відновлення. Очевидно, що за період війни в Україні з 2014 року і до сьогоднішнього дня, діти не отримують належного захисту та допомоги, що повинно вирішуватись сьогодні і в стратегіях у подальшому. Результати дослідження відображені у висновках. Інформацію можуть використовувати фахівці, які досліджують юридичні та психологічні напрямки.

Ключові слова: війна в Україні, права дитини, психологічні травми, міжнародні злочини, програма захисту дітей.

Tamara HALYTSKA-DIDUKH,
orcid.org/0000-0002-0950-5182
Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) tamarahalytska22@gmail.com

CHILDREN DURING THE WAR: PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES AND REHABILITATION PROGRAMS AFTER THE WAR IN UKRAINE (HISTORICAL RETROSPECTIVE 2014 – PRESENT)

The relevance of this study is due to the need to identify the features of children's adaptation to the conditions of the war in Ukraine from 2014 to the present, which are mediated by their psychological well-being and their psychological well-being in various situations. It has been proven that psychological well-being is considered as a factor that determines the sensitivity of these children to external influences. According to the cultural-historical approach, it is customary to distinguish between the subjective aspects of the social situation of development, which are analyzed through the experience of social reality, along with the external objective features of the environment that affects the child. The child's attitude to the influence of the environment and the child's psychological well-being in these conditions determine the role and influence of these conditions on the process of the child's mental development. To date, despite the growing interest in the issues of psychological well-being and psychological well-being in science, the topic of psychological well-being of children in war conditions has not received adequate coverage. This phenomenon, and the violation of children's rights, in particular, are considered as a separate component of social well-being, which should currently be singled out as an independent concept, and society should find new ways to maintain and improve the psychological well-being of such children in all possible ways.

The article presents a detailed analysis of the impact of war on the psychology of children of various ages and possible adaptation programs for the future. On the basis of the theoretical analysis, the stages of experiencing grief and their development in children who suffered wrongs in the military conflict were formed. Based on the analysis, a theoretical model of socio-psychological support for children experiencing a similar emotional state was developed.

Key words: war in Ukraine, children's rights, psychological trauma, international crimes, child protection program.

Постановка проблеми. Війна в Україні, що розпочалася у 2014 році і триває донині, суттєво змінила життя як дорослих осіб, так і малих. Зокрема, вона позначилася на психіці українських дітей. Страх смерті, занепокоєння за близьких, невпевненість у собі. Звісно, все це не минає безслідно і проявляється в дорослому житті. Діти є однією з найбільш уразливих груп населення у воєнний час. Травми, тривалий стрес і психологічне напруження чинять негативний вплив на розумовий та емоційний розвиток. Дослідження психологів щодо впливу війни на психічне здоров'я показують, що психологічна травма, пов'язана з війною, має довгострокові наслідки для психічного здоров'я дітей. Наочно демонструє довгострокові наслідки психологічної травми, пов'язаної з війною, для психічного здоров'я дітей.

За оцінками ВООЗ, в умовах збройних конфліктів у всьому світі у 10% людей, які пережили травматичні події, розвиваються серйозні проблеми з психічним здоров'ям, а ще у 10% – поведінка, що заважає їм ефективно функціонувати. Найпоширенішими симптомами є психосоматичні захворювання, як-от депресія, тривога, безсоння, болі в спині та животі. Наприклад, дослідження дітей, які постраждали внаслідок ізраїльсько-палестинського конфлікту показують поширеність посттравматичних стресових розладів. До них належать порушення сну, анорексія, страх, спалахи гніву, відволікання, депресія, безпорадність і, навпаки, виражене збудження та гіперактивність. Окрім питань психологічного характеру, важливого значення набувають порушення прав дитини під час війни і реабілітація дітей після війни.

Станом на ранок 1 червня 2023 року більше ніж 1476 дітей постраждали в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії РФ. За офіційною інформацією ювенальних прокурорів 484 дитини загинули та понад 992 отримали поранення різного ступеня тяжкості (Офіс генерального прокурора, 2023).

Ці цифри не остаточні. Триває робота з їх встановлення в місцях ведення бойових дій, на тимчасово окупованих та звільнених територіях.

Найбільше постраждало дітей у Донецькій області – 462, Харківській – 279, Київській – 128, Херсонській – 103, Запорізькій – 91, Миколаївській – 89, Дніпропетровській – 74, Чернігівській – 71, Луганській – 67.

Аналіз досліджень. Комплексне дослідження психологічних наслідків у дітей під час війни та програми реабілітації після неї в Україні провели як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Зокрема, Джуган В. акцентує увагу на міжнародних злочинах і порушенні прав дітей у сучасних умовах в Україні, вказуючи на проблему послаблення правового механізму під час ведення війни (Джуган, 2022). Підчасов В., Чепелева Н. вказують на те, що психологічний стан дитини під час війни напряму залежить від підтримки і взаємозв'язку із батьками (Підчасов & Чепелева, 2022).

Наприклад, Борщ К. підтверджує цю думку і запевняє, що очевидним є те, що у дітей війна викликає тривогу, страх, депресію, оскільки війна в Україні є затяжною, бойові дії тривають з 2014 року і до сьогоднішнього дня.

Яцина О. виявляє, що психічні розлади поширюються на декілька сфер психіки, а саме емоційну, особистісну, когнітивну та інші (Яцина, 2022).

Слюсаревський М. доводить, що в умовах війни обов'язком держави є максимальний соціальний та правовий захист дитини (Слюсаревський, 2022). Слюсаревський М., Григоровська Л. запевняють про необхідність надання підтримки, допомоги та консультацій батькам, вихователям, методистам, вчителям та іншим особам, які контактують з дитиною. Це призводить до невеликої мінімізації стресу, схвильованості, емоційної нестабільності (Слюсаревський & Григоровська, 2022). Турченко О. визначає дитину як індивіда і відносить її до групи значного ризику соціальної ізоляції. Дана категорія особливо вразлива, оскільки не має захищеності і психологічної стійкості відповідно до свого віку у період збройних конфліктів (Турченко, 2019). Власова О., Шістко Л. виявляють результативність роботи з психологічними травмами дітей. Саме тому важливим аспектом є створення державою необхідних умов, програм чи стратегій для реабілітації дітей в умовах війни (Власова & Шістко, 2022).

Мета статті – розгляд негативних наслідків для фізичного, психологічного та соціального розвитку дітей під час війни в Україні і майбутні кроки відновлення їхнього ментального здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні, яка розпочалась у 2014 році і триває до сьогодні, стала травматичним досвідом для мільйонів громадян, включно з десятками тисяч дітей і підліт-

ків, які перебували і продовжують перебувати в зоні бойових дій. Народний поголос рясніє розповідями про зруйновані будинки, згвалтування, тортури, викрадення, депортації, важкі поранення і вбивства мирних жителів України, включно з найбільш вразливими – дітьми.

Згідно з гірким досвідом країн, які вступали у збройний конфлікт, щонайменше кожна п'ята людина страждає від негативних наслідків для психічного здоров'я, а кожна десята зазнає цих наслідків у середньому або тяжкому ступені. У світлі вищесказаного, а також з огляду на підвищену емоційну вразливість дітей внаслідок їхньої психічної нестійкості, мобільності та вразливості до зовнішніх впливів, війна руйнує їхню психологічну безпеку і створює загрозу психічному здоров'ю. Необхідно сказати, що вона являє собою загрозу (Борщ, 2023).

З юридичної точки зору, дитина – це кожна людська істота віком до 18 років, якщо законом не встановлено більш ранній вік досягнення повноліття. Права дитини – це особливі можливості для існування та розвитку людини віком до 18 років. Однак Російська Федерація своїми діями постійно порушує права дітей. Найпоширенішими правопорушеннями є використання заборонених засобів і методів ведення війни, відмова в доступі до гуманітарної допомоги, викрадення та незаконне переміщення дітей, вербування та використання дітей у війні, вбивства та каліцтва дітей, згвалтування та інше сексуальне насильство щодо дітей, шкіл, лікарень, закладів позашкільного розвитку та пов'язані з ними напади на захищених осіб; перешкоджання евакуації дітей із зон конфлікту. Це міжнародні злочини проти українських дітей, які не мають терміну давності. Національне та міжнародне законодавство передбачає механізми захисту прав дітей під час бойових дій, які важко реалізувати, якщо одна зі сторін не виконує своїх зобов'язань. Однак санкції, накладені на українську владу, український народ, міжнародне співтовариство та Російську Федерацію, розпочали цей механізм відновлення та захисту прав дітей (Джуган, 2022). Громадяни України добре обізнані з програмами допомоги, можливостями працевлаштування та проживання за кордоном. Іноземні уряди надають тимчасовий притулок своїм громадянам або заохочують їх до цього, а власні уряди надають українцям медичну допомогу, організують школи та позашкільні заходи для дітей. Сьогодні, окрім оборонного сектору, посилено механізми евакуації в Донецькій, Луганській, Харківській, Херсонській та інших областях, а також механізми доставки гуманітарної допомоги. Проводиться інформаційно-роз'яснювальна робота щодо дій у

разі введення стану бойової готовності. Організовано методи фіксації всіх злочинів, у тому числі злочинів проти дітей, особливо злочинів, скоєних проти дітей. Ведеться облік внутрішньо переміщених осіб та осіб, яким надано тимчасовий захист або статус біженця. Паралельно готуються заходи цивільної оборони та інші заходи. Варто зазначити, що у воєнний час держава повинна вживати наступних заходів щодо дітей (Ніколайчук, 2022):

- державам, як основним суб'єктам, що відповідають за безпеку своїх громадян, необхідно підвищити рівень координації та співробітництва з питань задоволення потреб дітей і підлітків в умовах збройних конфліктів і постконфліктних ситуацій; підвищити рівень координації та співпраці щодо потреб дітей і підлітків у постконфліктних ситуаціях;

- сторони у збройному конфлікті повинні чітко виконувати свої зобов'язання щодо захисту дітей та молоді;

- уряди повинні підтримувати процеси безпечної освіти, тобто освіти дітей і підлітків, насамперед для того, щоб вони могли брати активну участь у миротворчих операціях.

З психологічної точки зору, вплив війни на психічне здоров'я – це соціальна реальність і необхідно докласти зусиль, щоб виявити характер змін у психіці дітей і підлітків та знизити ризик виникнення проблем у майбутньому. У цьому контексті очевидна важливість міждисциплінарних досліджень дітей і підлітків під час та після війни і практичної підтримки розладів, викликаних травматичними подіями.

Основними ознаками розладів психіки у дітей є:

1. Безпосередній контакт (вплив) зі смертю або загрозою життю (вплив травми охоплює будь-яку з таких ситуацій: особистий досвід загрози, присутність як свідка, отримання інформації про надмірні страждання або смерть близької людини, а також повторний вплив нестерпних деталей травматичної події (коли людина бачить руйнування або людські рештки, запах мертвого тіла і т.д.).

2. Нав'язливі симптоми (включно з нав'язливими спогадами, жахіттями і дисоціативними реакціями (флешбеками), важкі фізіологічні реакції).

3. Стійке уникнення травматичних спогадів і нагадувань про подію (значні зусилля з усунення неприємних спогадів, думок і почуттів, уникнення людей, ситуацій, розмов і поведінки, що нагадують про травму).

4. Негативні зміни в мисленні та настрої (з витісненням пам'яті, спотворенням переконань щодо самої події, її причин та наслідків, стійкими негативними емоційними станами, значною втра-

тою інтересу до життя та діяльності, почуттям відчуженості та відстороненості, нездатність відчувати позитивні емоції, такі як радість і щастя).

5. Виражені зміни реактивності (дратівливість і спалахи гніву, ризикована поведінка, надмірна

пильність, надмірна лякливність, проблеми з концентрацією уваги, порушення сну).

6. Тривалість розладу більше одного місяця.

7. Серйозний тривалий стрес і порушення важливих сфер життя (Журавко, 2022).

Таблиця 1

Емоційні реакції дітей різних вікових категорій під час війни

<i>Вік</i>	<i>Характеристика</i>
Немовлята до 3-х років	<ul style="list-style-type: none"> • плач • пошук батьків або опікуна • зміни у сні, харчуванні • нетримання сечі вночі
Діти дошкільного віку від 3 до 5 років	<ul style="list-style-type: none"> • страх, істерика • порушення сну • тривожні думки • неконтрольовані емоції
Молодші школярі 6–9 років	<ul style="list-style-type: none"> • емоції гніву • перепади настрою; • втрата концентрації • фізичні скарги
Діти середнього шкільного віку 9–12 років	<ul style="list-style-type: none"> • порушення сну • стають агресивні та дратівливі • істерична поведінка • погіршується успішність, дисципліна, пам'ять • відчужений і замкнутий емоційний стан
Підлітки від 13 до 18 років	<ul style="list-style-type: none"> • втрачає довіру до оточуючих • відчуття тривоги, паніки • замикається в собі • помітна протиправна поведінка у окремих випадках • зловживає алкоголем чи наркотиками • проблеми з фізичним здоров'ям • почуття злості • часто змінюється настрої

Джерело: здійснено на основі авторських розробок

Правомірно розрізняти первинні та вторинні виклики психологічному благополуччю та розвитку дітей, спричинені повномасштабним вторгненням Росії в Україну. Первинні виклики – це воєнні виклики, спричинені безпосереднім фізичним впливом війни та сприйняттям інформаційних образів, а вторинні – переважно соціальні виклики, спричинені порушенням і деформацією комунікативних полів дітей, порушенням сформованих умов їхнього функціонування та розвитку.

До первинних викликів належать насамперед бурхливі реакції дітей на стресові події війни, поширеність психоемоційних і поведінкових порушень у дитячому середовищі, надмірна когнітивна недостатність, що суттєво утруднює навчання дітей. Серед вторинних проблем найактуальнішими в контексті освітнього процесу є психологічна дестабілізація значущих для дітей дорослих, особливо батьків, дезорганізація та потрясіння життєвого й освітнього середовища, а також низка

проблем, пов'язаних із дистанційною освітою.

Для розв'язання проблем дитинства, спричинених війною, мають бути реалізовані психологічно обґрунтовані загальні та спеціальні заходи.

До загальних заходів належать підвищення рівня психологічної компетентності педагогів і батьків, різке збільшення частки синхронних форм навчання в дистанційній освіті, адаптація освітніх програм і методик до когнітивних та психоемоційних наслідків, що їх можуть зазнавати діти різного віку після травми, наповнення змісту освіти матеріалами, спрямованими на розвиток у дітей соціально-емоційних, комунікативних та медійних навичок, розширення когнітивних рамок війни (доповнення образу війни в позитивному ключі), розширення когнітивних рамок війни (доповнення образу війни в позитивному ключі) (Власова & Шістко, 2022).

Наразі психологічну підтримку дітям системно надають лише шкільні психологічні служби.

Шкільні психологічні служби не завжди мають достатньо кваліфікований персонал і на них тепер покладено низку додаткових функцій (наприклад, участь громадян у професійному відборі постраждалих від ворожих обстрілів, психологічна підтримка внутрішньо переміщених осіб тощо). Звісно, шкільні психологічні служби не можуть вирішувати весь спектр нових завдань, визначених нормативно. Крім того, допомогу дітям на волонтерських засадах надають спеціалізовані групи з окремих фахівців та психологів на громадських засадах.

Серед інших необхідних заходів:

- Підвищення рівня психологічної компетентності вчителів і психологічної компетентності батьків та опікунів.

- Адаптація освітніх програм і методик до когнітивних, психологічних та емоційних наслідків травми і посттравматичного досвіду у дітей різного віку.

- Пристосування освітніх програм і методик (вони повинні бути спрямовані на розвиток у дітей соціально-емоційних, комунікативних, медійних навичок, навичок управління конфліктами та медіаграмотності).

- Практика активного колективного реагування дітей на події та потреби воєнного часу. Це і дитячі культурно-мистецькі акції зі збору коштів на підтримку збройних сил, і виробництво певного військового спорядження та озброєння, і підтримка родин загиблих та поранених. Як відомо, все це діти вже роблять самі. Тому ці зусилля варто всіяко підтримувати і заохочувати, тим самим компенсуючи певною мірою психологічні втрати, спричинені дистанційним навчанням.

- Залучення дітей до психологічно здорових ритуалів вшанування пам'яті загиблих героїв. Участь у таких заходах, за певних умов, може мати потужний психотерапевтичний ефект. Ритуали пам'яті мають бути, з одного боку, зворушливими, а з іншого – вільними від ризику психологічної травми та ретравматизації (Краснокутський & Овсяннікова, 2018).

Окрім цього, в Україні на даний момент діє велика кількість програм та таборів для реабілітації психологічного стану дітей від війни. Зокрема, одна із таких програм називається «Фокус» і розроблена щоб допомогти дітям впоратися з жахі-

тями війни. До реабілітаційної програми залучені терапевти, які спеціалізуються на дитячій травмі, з України та Ізраїлю. Діти проходять реабілітацію в рамках групової та індивідуальної терапії, за кожною дитиною закріплені фахівці.

Програма триває 30 днів і, відповідно до індивідуальної програми, включає когнітивно-поведінкову терапію, арт-терапію, анімалотерапію та терапію Томатіса. На думку експертів, програма може бути ефективною на 100%, оскільки розум дитини дуже гнучкий, але потребує індивідуальної підтримки фахівця.

Дані програми повинні дотримуватись наступних кроків для повного психологічного відновлення дітей:

- структуроване середовище з чітким розпорядком дня;

- створення відчуття безпеки (безпечне місце, увімкнене світло, обійми близьких);

- постійна підтримка;

- ігрова діяльність;

- нормалізація емоцій;

- відтворення певних дій, які допомагають адаптуватись як фізично, так і психологічно (Романовська, 2022).

Висновки. Психологічний стан українських дітей під час війни залишається серйозною проблемою. Через конфлікт і несприятливі умови діти можуть відчувати стрес та інші негативні психологічні наслідки. Крім того, діти в зонах конфлікту можуть стикатися з проблемами, пов'язаними з відсутністю доступу до охорони здоров'я, освіти та інших ресурсів. Деякі діти можуть бути змушені жити в несприятливих умовах, а їхній розвиток і здоров'я можуть бути порушені. Крім того, в результаті конфлікту діти можуть втратити сім'ю, друзів і знайомих, що може викликати додатковий стрес.

Постійний стрес може мати негативні наслідки, такі як тривога, депресія, агресія, проблеми зі сном і концентрацією уваги, низька самооцінка та інші проблеми з психічним здоров'ям.

Для відповідної реабілітації повинні бути й кроки від самої дитини, яка має володіти певними вміннями та навичками, зазначає (Бойко, 2021): «soft навички», навички спілкування, критичне та інноваційне мислення, навички глобального громадянства, медіа та інформаційна грамотність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борщ, К. К. (2023). Особливості прояву стресу серед дітей в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (1), 47–51. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.1.9>
2. Бойко, А. (2021). Innovative development of non-formal education in Ukraine: definition of soft skills. *Theoretical and Methodical Problems of Children and Youth Education*, 25(1), 22–33. <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2021-25-1-22-33>

3. Власова, О. І. & Шістко О. І. (2022). Чинники психологічного благополуччя дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни. *Габітус*, (40), 77–82. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.11>
4. Джуган, В. О. (2022). Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, (8), 63–67. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12>
5. Журавко, Т. (2022). Психологічна підтримка дітей під час війни. *Veda a perspektivy*, 4 (11), 177–187. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-4\(11\)-177-187](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-4(11)-177-187)
6. Краснокутський, М. І. & Овсяннікова, Я. О. (2018). Психотравмуючий досвід дітей: основні етапи надання психологічної допомоги. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 2 (1), 56–61. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis.64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvkhpr_2018_1%282%29_12.pdf
7. Ніколайчук, С. (2022). Захист прав дітей в умовах воєнного стану: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх прав*, 4, 94–105. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-4-94-105>
8. Офіс генерального прокурора. Офіційний сайт. Ювенальні прокурори: 484 дитини загинуло в Україні внаслідок збройної агресії РФ. (дата звернення: 11.09.2023). URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-484-ditini-zaginuli-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf>
9. Підчасов, Є. В. & Чепелева Н. І. (2022). Стресові стани дитини під час війни. *Особистість. Суспільство. Війна*, 93–95. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ce9c6d0-0971-4adb-a02d-f5ff75d85a56/content>
10. Романовська, Д. Д. (2022). Психологічна допомога у закладах освіти в період війни: запити, методики, алгоритми дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (1), 148–152. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.28>
11. Слюсаревський, М. М. & Григоровська, Л. В. (2022). Психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах війни. *Вісник НАПН України*, 4 (1), 1–7. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4129>
12. Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічна проблематика дитинства в умовах війни: виклики і відповіді. *Проблеми політичної психології*, 12 (26), 9–30. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-119>
13. Турченко, О. Г. (2019). Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту. *Політичне життя*, (2), 6–14. DOI: [10.31558/2519-2949.2019.2.1](https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.2.1)
14. Яцина, О. Ф. (2022). Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи*, 7 (25), 554–567. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7\(25\)-554-567](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567)

REFERENCES

1. Borshch, K. K. (2023). Osoblyvosti proyavu stresu sered ditey v umovakh viyny [Peculiarities of the manifestation of stress among children in conditions of war]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Psykholohiya*, 1. 47–51 [in Ukrainian].
2. Boiko, A. (2021). Innovative development of non-formal education in Ukraine: definition of soft skills. *Theoretical and Methodical Problems of Children and Youth Education*, 25(1). 22-33 [in Ukrainian].
3. Vlasova, O. I. & Shistko O. I. (2022). Chynnyky psykholohichnoho blahopoluchchya ditey, yaki perezhyvayut' vtratu bat'kiv v umovakh viyny [Factors of psychological well-being of children who experience the loss of parents in war conditions]. *Habitus*, 40. 77–82 [in Ukrainian].
4. Dzhuhan, V. O. (2022). Problemy zakhystu prav ditey pid chas voyennykh diy v Ukraini [Problems of protection of children's rights during hostilities in Ukraine]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, 8. 63–67 [in Ukrainian].
5. Zhuravko, T. (2022). Psykholohichna pidtrymka ditey pid chas viyny [Psychological support for children during the war]. *Veda a perspektivy*, 4 (11). 177–187 [in Ukrainian].
6. Krasnokuts'kyu, M. I. & Ovsyannikova, YA. O. (2018). Psykhotravmuyuchy dosvid ditey: osnovni etapy nadannya psykholohichnoyi dopomohy [Psychotraumatic experiences of children: the main stages of providing psychological assistance]. *Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, 2 (1). 56–61 [in Ukrainian].
7. Nikolaychuk, S. (2022). Zakhyst prav ditey v umovakh voyennoho stanu: problemy teorii i ta praktyky [Protection of children's rights under martial law: problems of theory and practice]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh prav*, 4. 94–105 [in Ukrainian].
8. Ofis heneral'noho prokurora. Ofitsynyy sayt. Yuvenal'ni prokurory: 484 dytyny zahynulo v Ukraini vnaslidok zbroynoyi ahresiyi rf. (data zvernennya: 11.09.2023) [in Ukrainian]. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-484-ditini-zaginuli-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf>
9. Pidchasov, YE. V. & Chepelyeva N. I. (2022). Stresovi stany dytyny pid chas viyny [Stressful conditions of the child during the war]. *Osobystist. Suspilstvo. Vinya*, 93–95 [in Ukrainian].
10. Romanovska, D. D. (2022). Psykholohichna dopomoha u zakladakh osvity v period viiny: zapyty, metodyky, alhorytmy dii [Psychological assistance in educational institutions during the war: requests, methods, action algorithms]. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Psykholohiya*, 1. 148–152 [in Ukrainian].
11. Slyusarevskyy, M. M. & Hryhorovska, L. V. (2022). Psykholohichna pidtrymka uchasnykiv osvitn'oho protsesu v umovakh viyny [Psychological support of participants in the educational process in war conditions]. *Visnyk NAPN Ukrainy*, 4 (1). 1–7 [in Ukrainian].
12. Slyusarevskyy, M. M. (2022). Sotsial'no-psykholohichna problematyka dytynstva v umovakh viyny: vyklyky i vidpovidi [Socio-psychological problems of childhood in the conditions of war: challenges and answers]. *Problemy Politychnoyi Psykholohiyi*, 12 (26). 9–30 [in Ukrainian].
13. Turchenko, O. H. (2019). Pravo dytyny na bezpeku pid chas zbroynoho konfliktu [The child's right to security during armed conflict]. *Politychne zhyttya*, 2. 6–14 [in Ukrainian].
14. Yatsyna, O. F. (2022). Vplyv viiny na psykhične zrovia: oznaky travmatyzatsii psykhyky ditei ta pidlitkiv [The impact of war on mental health: signs of children and adolescents psychological traumatization]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriya «Pedahohika», Seriya «Psykholohiya», Seriya «Medytsyna»)*, 7 (25). 554–567 [in Ukrainian].